

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ імені М. Т. РИЛЬСЬКОГО

Чибирак Світлана Вікторівна

УДК 39:001(477.4),,1860/1889”

**РОЗВИТОК ЕТНОГРАФІЧНОЇ НАУКИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У
60–80-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі “Український етнологічний центр” Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор, академік НАН України,

СКРИПНИК Ганна Аркадіївна,

директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

КОЖОЛЯНКО Георгій Костянтинович,

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича,
кафедра етнології, античної та середньовічної історії

кандидат історичних наук, старший викладач,

СУШКО Валентина Анатоліївна,

Харківська державна академія дизайну і мистецтв,
кафедра теорії та історії мистецтв

Захист відбудеться “12” червня 2012 р. о 13.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.227.01 в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано “___” _____ 2012 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради,

доктор філологічних наук

Л. Г. Мушкетик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Процеси формування Української держави, національно-культурного відродження українського етносу, доконечність інтеграції українського суспільства у світове співтовариство ставлять перед сучасним українознавством завдання переосмислення і творчого використання доробку учених попередніх епох. Так, попри численну історіографічну літературу, присвячену другій половині XIX ст., виникла необхідність нового наукового осягнення і засвоєння напрацювань відомих науковій спільноті вітчизняних вчених-етнографів та дослідників-аматорів на ниві етнографії згідно з новими теоретико-методологічними підходами.

Створення узагальнюючих праць з вітчизняної етнології вимагає докладного вивчення окремих періодів її розвитку, висвітлення ролі та науково-методичних засад діяльності видатних учених та провідних науково-організаційних осередків науки. Відомі вітчизняні етнографи В. Горленко та Р. Кирчів розглянули процес становлення етнографії в Україні, довівши своє дослідження до середини XIX ст.¹, проте залишається актуальною потреба розширення хронологічних меж історіографії етнографічних студій в Україні, включаючи і другу половину XIX ст. Це й зумовлює необхідність систематизувати різноманітні, здебільшого раритетні джерела та публікаційні матеріали для відтворення цілісної картини розвитку українського народознавства в Наддніпрянській Україні в 60–80-х рр. XIX ст. Адже саме у зазначений період було накопичено фонд знань і видано низку етнографічних праць з проблем української традиційно-побутової культури, які є класичним зводом відомостей про життя та культуру українців, створено науково-організаційні осередки, які ініціювали та координували народознавчі дослідження.

Актуальність обраної теми зумовлена також тим, що саме цей період характеризується суттєвим поглибленням уявлень про предметну сферу етнографічних досліджень (за рахунок появи наукових праць з галузі звичаєвого права, громадського життя, етнічної статистики, матеріальної культури тощо), розширенням територіальних меж досліджень, подальшим удосконаленням методів збирання й опрацювання фольклорно-етнографічного матеріалу. Це, у свою чергу, дало можливість етнографам на даному етапі розвитку народознавства органічно поєднати у своїх працях етнографічні, фольклорні, історичні, статистичні, правові, економічні та ін. відомості. Висвітлення творчого доробку українських народознавців одного із найплідніших періодів розвитку української етнологічної науки сприятиме формуванню осучасненої концепції становлення та розвитку етнології як складової вітчизняної гуманітаристики, ціліснішому висвітленню її історії.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ): „Українська етнокультурна спадщина в сучасному

¹ Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії / Володимир Горленко, Роман Кирчів. – К. : ПоліграфКонсалтинг, 2005. – 400 с.

культурно-інформаційному просторі” – тема виконувалася у 2007–2011 рр., шифр 0107U002297.

Об’єктом дослідження є народознавчі знання та етнографічна наука в Наддніпрянській Україні в 60–80-х рр. XIX ст.

Предметом дослідження є процеси становлення і функціонування української етнологічної думки в Наддніпрянській Україні 60–80-х років XIX ст. у контексті тогочасних суспільно-політичних подій.

Метою дисертації є комплексний аналіз розвитку етнографічної науки в Наддніпрянській Україні в 60–80-х рр. XIX ст., огляд найвизначніших напрацювань видатних учених цього періоду.

Відповідно до поставленої мети роботи поставлено такі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми;
- розкрити ключові фактори, які визначали розвиток етнографії в Наддніпрянській Україні в 60–80-х рр. XIX ст.;
- визначити роль Південно-Західного відділу Російського географічного товариства як науково-організаційного центру формування і розвитку етнографії як науки;
- виокремити провідні осередки етнографічних досліджень в означений період;
- охарактеризувати творчий доробок представників народознавства у розгортанні етнографічних студій;
- окреслити проблематику етнографічних досліджень;
- висвітлити особливості методичної та методологічної бази етнографічної науки;
- дослідити творчу спадщину народознавців, що публікувалися у місцевій пресі.

Хронологічні межі дисертації охоплюють 60–80-ті рр. XIX ст. Нижня хронологічна межа зумовлена тим, що на початку 60-х рр. XIX ст. унаслідок послаблення утисків російського уряду щодо гуманітарної науки виникли сприятливі умови для формування нової генерації етнографів, активізації процесу збирання та накопичення даних з матеріальної та духовної культури українців, закладання фундаменту інституалізації народознавства. Верхня хронологічна межа зумовлена тим, що наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. внаслідок зміни суспільно-політичних умов запровадження жорсткої цензури до україністичних студій, відбулися певні трансформації в українській гуманітаристиці, сформувалося інше покоління діячів на ниві етнографії, були напрацьовані та впровадженні в науковий процес нові підходи та методи дослідження.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Наддніпрянської України (крім Криму), що перебували у складі Російської імперії у XIX ст. У дисертації автор оперує категоріями тогочасного адміністративно-територіального поділу зазначеної території (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Чернігівська губернії, які, у свою чергу, поділялися на повіти та волості).

Методи дослідження визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази дисертації. Головно були використані сучасні наукові методи історичної науки: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, системний, критичного аналізу, статистичний, бібліометричний. Проблемно-хронологічний метод був застосований для розрізнення етапів розвитку української етнографічної науки даного періоду та для окреслення кола основних проблем української етнографії 60–80-х рр. XIX ст. Порівняльно-історичний метод використано для розкриття загальних тенденцій та особливостей розвитку української етнографічної науки порівняно з російською в зазначений хронологічний період. За допомогою системного методу було відтворено цілісну картину розвитку української етнографії, встановлено вплив соціально-економічних та політичних чинників на стан етнографічної науки в Наддніпрянській Україні даного історичного періоду. Метод критичного аналізу дав змогу по-новому (у порівнянні з дослідниками-попередниками) оцінити стан народознавчих досліджень 60–80-х рр. XIX ст. в Наддніпрянщині. Застосування статистичного та бібліометричного методів дозволило виявити динаміку зростання інтересу до народознавства та визначити основні осередки етнографічних досліджень. Методологічні прийоми дисертації ґрунтуються на комплексному підході, який і дозволив у повній мірі висвітлити досліджувану проблему.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці й комплексному розв'язанні питання розвитку української етнографічної науки у Наддніпрянській Україні за складних політичних та національно-культурних умов 60–80-х рр. XIX ст. Це перша праця, в якій в коротких межах трьох десятиліть другої половини XIX ст. розглядається шляхом аналізу організаційних, інтелектуальних та авторських чинників процес розвитку досліджень і формування етнологічної наукової традиції в Україні. Вивчення проблеми у хронологічному форматі XIX століття дозволило уточнити періодизацію розвитку української етнографії, зокрема, в окремий період виділено 60–80-ті рр. XIX ст. У свою чергу, в ньому виокремлено (як робочу хронологічну схему) два етапи: перший етап охопив 60-ті рр. XIX ст., другий – 70–80-ті рр. XIX ст. Простежено процес інституалізації української етнографії, проаналізовано становлення та розгортання діяльності наукових етнографічних осередків Наддніпрянської України цієї доби. Відтак, виявлені науково-організаційні здобутки дозволили також поглибити розуміння суспільно-політичного та культурно-ідеологічного ландшафту вказаного періоду. Акцентовано увагу на інформаційний потенціал етнографічних досліджень, що виникли в результаті діяльності установ народознавчого профілю; класифіковано та систематизовано виявлені раритетні джерела та публікаційні матеріали: зокрема, вперше до наукового обігу введено невідомі й маловідомі, досі незадіяні етнологами комплекси архівних та друкованих джерел з важкодоступної нині газетної періодики, визначено межі їх циркуляції. У дисертації оцінено внесок у етнографічну науку окремих, як добре відомих науковій спільноті, так і досі незнаних постатей, проаналізовано їхню спадщину, значно розширено бібліографію праць.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зібрані та систематизовані відомості і матеріали, їх теоретичне осмислення і узагальнення,

аналіз і висновки можуть бути використані при написанні синтетичних наукових праць з історії української науки загалом, а також, української етнології, культурології, краєзнавства, зокрема; при підготовці хрестоматій з народознавства, краєзнавства, історії України XIX ст., при написанні біографій етнографів цієї доби. Наукові розробки з проблеми становлення етнографічної науки можна використати для підготовки університетських курсів із етнології, а також лекцій, практичних, семінарських занять, спецкурсів з етнології, історії, українознавства, джерелознавства тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях в Українському етнологічному центрі Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Проміжні результати та висновки апробовано на таких наукових конференціях: Міжнародній науковій конференції „Українське народознавство на початку XXI ст. (теорія, методи та тенденції розвитку)” (м. Київ, грудень 2008), XXVII Міжнародній науковій історико-краєзнавчій конференції „Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край” (м. Володимир-Волинський, лютий 2008), II Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів „Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (м. Луцьк, квітень 2008), I Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів, магістрів „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (м. Рівне, грудень 2008), Міжнародній науковій конференції „Сучасні художньо-мистецькі та етнокультурні процеси поліетнічного середовища України” (м. Київ, грудень 2011), XXIX Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених (м. Харків, грудень 2011), VII Міжнародній науковій конференції „Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури” (м. Переяслав-Хмельницький, квітень 2012).

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи викладено в шести статтях автора, опублікованих у наукових фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України, та двох публікаціях, які вийшли у збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертаційного дослідження. Загальний обсяг роботи становить 230 с. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел (52 с., 584 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні та географічні межі, методологічну базу дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів.

У першому розділі „**Історіографічний та джерелознавчий огляд**” проаналізовано стан наукової розробки проблеми та здійснено огляд джерел.

У підрозділі 1.1 „**Історіографічний аналіз проблеми**” здійснено аналіз наукових праць за проблемно-тематичним принципом. Українські наукові розвідки з історіографії етнографії даної доби умовно можна поділити на п'ять груп, кожна з яких висвітлює різні аспекти досліджуваної проблеми. Перша група складається з

наукових праць загального характеру, які відображають суспільно-політичні та культурно-національні особливості тієї епохи і торкаються основних напрямів розвитку етнографії вказаного періоду. Друга – передбачає аналіз монографій та статей, присвячених конкретним історичним особам та їхнім здобуткам. Третя група охоплює наукові розвідки, котрі висвітлюють роль та значення окремих інституцій у розвитку етнографічної науки. У четверту – об'єднано дослідження, які розкривають місце преси в процесі накопичення та опрацювання етнографічних матеріалів, а також її роль у залученні місцевої еліти до етнографічних студій. В останню – п'яту – віднесено дослідження, присвячені проблемі періодизації української етнографічної науки.

Першу групу складають праці узагальнюючого характеру з історії розвитку етнографії 60–80-х рр. XIX ст. Розгляд історіографії етнографічної науки розпочав О. Пипін, який опублікував „Историю русской этнографии”, що вийшла в 1891 р. в Санкт-Петербурзі в чотирьох томах. Окремий третій том складає „Этнография малорусская”². Значну частину цієї роботи склали біографічні розвідки про М. Максимовича, З. Доленгу-Ходаківського, І. Срезневського, О. Бодяньського, М. Костомарова, П. Куліша, П. Чубинського, М. Драгоманова, П. Житецького, І. Рудченка та ін., які дають уявлення про становлення та розвиток етнографічної науки в Україні впродовж XIX ст. (10–90-ті рр. XIX ст.). Під впливом праці О. Пипіна М. Сумцов вирішує опублікувати власне історіографічне дослідження етнографічної науки³, у якому проаналізував головні дослідження сучасних йому етнографів – О. Потебні, П. Іванова, І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького та ін. Інформацію про діячів 1860–1880-х рр. можемо почерпнути з „Історії українського письменства” С. Єфремова, який, розглядаючи літературу, звертається і до досягнень етнографічної науки, подає оцінку тогочасних фольклорно-етнографічних збірок та вказує на методологію укладачів⁴.

Грунтовним дослідженням, виданим у радянські часи (1930), є праця Ф. Савченка „Заборона українства 1876 р. До історії громадянських рухів на Україні”⁵, що присвячена історії культурно-національного відродження українського народу. Окремий її параграф відведено етнографічно-статистичній експедиції в Західно-Руський край, яку очолював П. Чубинський.

Друга група наукових праць відображає діяльність окремих постатей, що формували зміст й організаційні засади етнографічної науки 60–80-х рр. XIX ст., заклали її підвалини та створили значну джерельну базу. Зокрема, у низці

² Пыпин А. Н. История русской этнографии / А. Н. Пыпин. – Т. 3. : Этнография малорусская. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1891. – 425 с.

³ Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1892. – № 1. – С. 1–10; № 2. – С. 206–225; № 3. – С. 409–423; № 4. – С. 22–36; № 5. – С. 176–192; № 6. – С. 351–362; № 7. – С. 85–94; № 8. – С. 141–159; № 9. – С. 333–349; № 10. – С. 35–50; № 11. – С. 176–187; № 12. – С. 379–390.

⁴ Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – Вид. 3, з одмінами і додатками. – К. : Вид-во „Вік”, 1917. – 462 с.

⁵ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадянських рухів на Україні / Ф. Савченко. – Х. ; К. : Держ. видав. України, 1930. – 415 с.

досліджень, присвячених окремим етнографам та їх доробку на ниві етнографії, висвітлено діяльність М. Костомарова⁶, П. Чубинського⁷, М. Сумцова⁸ та ін.

До третьої групи належать наукові дослідження, присвячені науковим інституціям, які були осередками розвитку етнографічної науки в зазначений період й займалися організацією збирацької та науково-дослідної роботи з питань етнографії; науково-організаційні питання та засади діяльності Південно-Західного відділу РГТ стали, зокрема, предметом уваги С. Русової⁹, О. Кравець¹⁰, А. Зиль¹¹; роль перших музейних осередків у формуванні джерельної бази науки та розвитку етнографічних студій висвітлено в історіографічній праці Г. Скрипник¹²; а роль університетських наукових товариств розглянуто в низці дисертаційних робіт молодих дослідників (А. Острянка, О. Медалієвої, Т. Печериці та ін.).

Цій же тематиці приурочена праця В. Фрадкіна¹³, який присвятив своє наукове дослідження фольклорно-етнографічній діяльності Харківського історико-філологічного товариства. Важливими дослідженнями, що дають змогу охарактеризувати етнографічну діяльність „Одеської громади”, є стаття С. Єгунової-Щербини¹⁴ та дослідження О. Болдирєва¹⁵.

Четверту групу складають наукові праці, що розкривають значення преси в розвитку етнографічної науки, формуванні її наукової та джерельної бази. Одним із перших, хто ще в останній чверті ХІХ ст. розпочав висвітлення питання щодо значення губернської преси для етнографічної науки, був М. Сумцов¹⁶. Місце

⁶ Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф / П. М. Попов. – К. : Наук. думка, 1968. – 113 с.

⁷ Куницький А. С. Український етнограф Павел Платонович Чубинський (1839–1884) / А. С. Куницький // Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 77–85; Куницький О., Чубинська К. Перша етнографічна експедиція на Правобережну Україну / О. Куницький, К. Чубинська // НТЕ. – 1971. – № 6. – С. 66–70; Скрипник Г. А. народознавча спадщина П. Чубинського з погляду сучасної етнології // НТЕ. – 2009. – № 2. – С. 4–23.

⁸ Багалій Д. І. Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 162–171; Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова / В'ячеслав Камінський // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1926. – С. 16–46.

⁹ Русова С. К 40-летнему юбилею Юго-западного Отдела Императорского Географического Общества / С. Русова // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28–39.

¹⁰ Кравець О. М. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства / Кравець О. М. // НТЕ. – 1973 – № 2. – С. 60–66.

¹¹ Зиль А. Народознавець Павло Чубинський і його доба / А. Зиль. – К. : Казка, 2009. – 399 с.

¹² Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення та розвиток / Г. А. Скрипник / АН УРСР. Ін-т мист-ва, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К. : Наук. думка. – 1989. – 304 с.

¹³ Фрадкін В. З. Фольклорно-этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества, 1877–1919 гг. Автор дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук / В. З. Фрадкин. – Ленинград, 1973. – 19 с.

¹⁴ Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870–х рр. / С. Єгунова-Щербина // За сто літ / УАН. Історична секція. – К. : Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 189–199.

¹⁵ Болдирєв О. В. Одеська громада: істор. нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ – почат. ХХ ст. / О. В. Болдирєв. – Одеса : Маяк, 1994. – 144 с.

¹⁶ Сумцов Н. Губернские ведомости как пособие при изучении русской истории и этнографии / Н. Сумцов // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 391–399.

часопису „Основа” (1861–1862) в історії української етнографічної науки висвітлюється в праці М. Бернштейна¹⁷. А. Бойчук¹⁸ звернувся до теми впливу часопису „Чернігівський листок” на розвиток фольклорно-етнографічних студій та його просвітницьку роль.

Першим до цього історіографічного питання звернувся О. Пипін, який виділяє два періоди в розвитку науки: до початку 50-х рр. XIX ст. і після – аж до початку 90-х рр. XIX ст. Доповнив періодизацію розвитку етнографії О. Пипіна та детально охарактеризував народознавчий процес в Україні з кінця 80-х рр. до кінця 90-х рр. XIX ст. М. Сумцов. Проте з огляду на те, що процес розвитку етнографічного знання й формування етнографічної науки відбувався за життя цих вчених, то ці їхні перші спроби періодизації є дещо неповними і переважно описовими.

Свій погляд щодо періодизації розвитку української етнографії викладає Ф. Колесса у 40-х рр. XX ст., пропонуючи такі етапи її розвитку: перший етап – романтична доба (розпочинається із „Енеїди” та „Наталки Полтавки” Котляревського й закінчується серединою 50-х рр. XIX ст.), час, коли головна увага зверталася на збір фольклорного матеріалу, а етнографи „вдовольнялися загальною характеристикою та коментаріями до поодиноких дум та пісень переважно історичного змісту”; другий етап (від виходу „Записок о Южной Руси” П. Куліша (1856) до заснування „Етнографічного Збірника” Наукового товариства імені Т. Шевченка у м. Львові (1895)”) – час, коли зростає інтерес до селянства, його економічного й суспільного становища, освітнього рівня, побуту та народної творчості.

До проблем періодизації етнографічної науки неодноразово звертався відомий історіограф В. Горленко. В одній з останніх праць „Історія української етнографії” (К., 2005) вчений запропонував робочу схему розвитку етнографічної науки. У ній виокремлено три періоди: „1-й – від XII ст. до середини XIX ст. – період становлення української етнографії; 2-й – 60-ті роки XIX ст. до 20-х років XX ст. – подальше зміцнення й утвердження її як певної наукової дисципліни; 3-й – починаючи з 20-х років і до наших днів – період значних у ній колізій: розвитку, занепаду та відродження”¹⁹.

Зарубіжну історіографію представляють насамперед праці російських дослідників. Зокрема, етнограф С. Токарев видав „Историю русской этнографии”²⁰, у якій подав загальну характеристику наукових шкіл в етнографічній науці; а такі російські вчені як А. Байбурін²¹ та А. Топорков²² присвятили свої дослідження

¹⁷ Бернштейн М. Д. Журнал „Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. / М. Д. Бернштейн. – К. : АН УРСР Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, 1959. – 216 с.

¹⁸ Бойчук А. Питання фольклору та етнографії на сторінках „Черниговского листка” / А. Бойчук // НТЕ. – 1972. – № 5. – С. 51–56.

¹⁹ Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії / Володимир Горленко, Роман Кирчів. – К. : ПоліграфКонсалтинг, 2005. – С. 3.

²⁰ Токарев С. А. История русской этнографии. (Дооктябрьский период) / С. А. Токарев. – М. : Изд-во „Наука”, 1966. – 454 с.

²¹ Байбурин А. К. А. А. Потебня: Философия языка и мифа / А. К. Байбурин // Потебня А. А. Слово и миф. – М., 1989. – С. 3–10.

постаті О. Потебні та його науковій спадщині в контексті діяльності міфологічної школи.

Підсумовуючи побіжний огляд історіографії, можна зазначити, що обрана тема не була достатньо висвітлена ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії не лише в загальнонаціональних, але й в регіональних межах, а розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні 60–80-х років XIX ст. не був предметом спеціальної наукової розробки. Здебільшого науковці зупинялися лише на деяких моментах становлення етнографії як науки, і то лише у зв'язку з діяльністю певної історичної особи чи організації або ж в контексті ювілейних дат. Поза увагою дослідників залишилося чимало невикористаних джерел, вивчення і введення яких у науковий обіг сприятиме глибшому дослідженню питання про значення етнографічної науки у становленні української гуманітаристики.

У підрозділі 1.2 „Джерельна база дослідження” розкрито архівні та друковані джерела з досліджуваної тематики.

Щодо друкованих джерел, то їх огляд слід розпочати із семи томів „Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом”²³, зібраних П. Чубинським у 1869–1870 рр. у Правобережній Україні і опублікованих впродовж 1872–1878 рр. Це дослідження включило у себе усі аспекти традиційно-побутової культури українців та частково відобразило культуру поляків та євреїв, що проживали в Україні. Важливим джерелом дисертації є статті, опубліковані в журналі „Основа” за 1861–1862 рр., праці діячів Південно-Західного відділу РГТ²⁴, а також їх реферати, вміщені у двотомному виданні праць III Археологічного з’їзду у Києві²⁵ та VI – в Одесі²⁶.

Окрему групу джерел, що певною мірою визначають рівень наукового та методологічного розвитку науки, становлять матеріали її науково-методичного

²² Топорков А. Л. Теория мифа в русской филологической науке XIX века / А. Л. Топорков. – М. : Индрик, 1997. – 456 с.

²³ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом : материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П. : в 7 т. – СПб., 1872. – Т. 1. – Вып. 1. : Верования и суеверия малорусского народа. – 228 с.; 1877. – Т. 1. – Вып. 2. : Пословицы и загадки. – С. 229–468; Т. 2. : Сказки. – 688 с.; 1872. – Т. 3. : Обычаи и обряды по временам года. – 486 с.; Т. 4. : Песни обрядовые. – 713 с.; 1874. – Т. 5. : Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. – 1209 с.; 1879. – Т. 6: Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – 408 с.; 1872. – Т. 7. – Вып. 1. : Евреи Юго-западного края. Поляки Юго-западного края. – 338 с.; 1873. – Т. 7. – Вып. 2. : Малороссы Юго-западного края. – С. 339–609.

²⁴ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества. – К., 1874. – Т. I. – 419 с.; 1875. – Т. II. – 617 с.; Киев и его предместья Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 года, произведенной и разработанной Юго-Западным отделом Императорского Русского Географического Общества. Издано по распоряжению г. Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – К., 1875. – 404 с.; Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т. 1. – 336 с.; 1875. – Т. 2. – 166 с.

²⁵ Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. I. – 352 с.; Т. II. – 361 с.

²⁶ Труды VI Археологического съезда в Одессе 1884 года. – О., 1884. – Т. I. – 318 с.; Т. III. – 396 с.

інструментарію – програми-запитальники²⁷, які відображали уявлення про предметну сферу науки та розкривали засади накопичення та класифікації фактичного матеріалу.

Іншу групу джерел становить епістолярна спадщина. Опубліковані щоденники, листи та спогади діячів Південно-Західного відділу РГТ розкривають особисту інтерпретацію подій і явищ, дають можливість відтворити історичну епоху. Важливе значення має „Щоденник” О. Кістяківського²⁸, написаний упродовж 1874–1885 рр. Автор значну увагу приділив діяльності Старої Громади у Києві, власним науковим стосункам із М. Драгомановим, П. Кулішем, В. Антоновичем, П. Житецьким, М. Лисенком, Г. Галаганом, Ф. Вовком та ін. У „Щоденнику” міститься цінний матеріал про деструктивну роль М. Юзефовича, його випадки проти вчених-українофілів, зокрема, М. Драгоманова, П. Житецького, В. Беренштама і П. Чубинського; закриття відділу і вислання із Києва П. Чубинського.

Одним із важливих джерел для вивчення періоду 1860–1880-х рр. є мемуарна література. Зокрема, слід зупинити увагу на двох статтях, написаних С. Русовою, що відображають тогочасні події. Дослідниця поділяє свої „Спомини” на два періоди – 1861–1879 рр. та 1879–1915 рр.²⁹, у яких розкриває деталі з життя та діяльності багатьох визначних діячів того часу. Дуже важливими є спогади Є. Чикаленка³⁰, який відображає основні етапи становлення української культури та подає відомості про тогочасних дослідників.

Іншу групу джерел становлять архівні матеріали. Нами використані цінні матеріали, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) у Фонді Х. (Архів журналу „Україна”). Значний інтерес викликають матеріали, пов’язані із діяльністю журналу „Основа”³¹ та станом розвитку видавничої справи в Україні у 60-х рр. ХІХ ст.³². Фактографічні відомості щодо організації експедиції в Україну та її значення для етнографії³³,

²⁷ Ефименко П. Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной Руси / П. Ефименко // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 14. – С. 169–181; 1869. – № 18. – С. 283–293; 1884. – № 22. – С. 452–459; № 24. – С. 504–510; № 25. – С. 530–535; № 26. – С. 556–563; № 27. – С. 585–592; Черниговские губернские ведомости (далі – ГВ). – 1867. – № 41. – С. 191–193; Программа для этнографического описания юго-западного края // Киевские ГВ. – 1869. – № 79. – С. 211–212. Программа для собирания Этнографических и статистических данных, составленная действ. чл. Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, гг. Чубинским и Русовым. – К., 1873. – 4 с.; Кістяківський А. Ф. Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву / А. Ф. Кістяківський // Университетские Известия [оттиск]. – К., 1874. – 51 с.; Зибер Н. И. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений / Н. И. Зибер. – К., 1875. – 32 с.

²⁸ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. / О. Ф. Кістяківський – К., 1994. – Т. 1. : 1874–1879. – 644 с.

²⁹ Русова С. Мої спомини (рр. 1861–1879) / С. Русова // За сто літ. – К. : Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 129–138; Її ж Мої спомини (рр. 1879–1915) / С. Русова // За сто літ. – К. : Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 147–205.

³⁰ Чикаленко Є. Х. Спогади: 1861–1907 / Є. Х. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.

³¹ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 14719. – 17 арк.

³² ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 14787. – 21 арк.

³³ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 1227. – 17 арк.

містять важливі дані про життя П. Чубинського та про його праці із звичаєвого права. З погляду тогочасних уявлень щодо систематики матеріалів, зібраних під час етнографічної експедиції в Західно-Руський край, інтерес становлять листи П. Чубинського до М. Костомарова³⁴. У цьому ж фонді зберігається інформація про підготовку та проведення III Археологічного з'їзду у Києві і його роль в розвитку етнографічної науки³⁵. Серед архівних матеріалів ІР НБУВ, які торкаються життя та діяльності В. Беренштама³⁶, можна знайти і такі, що відображають завдання та успіхи в народознавчій діяльності Громади та Київського відділу РГТ. Важливими для нашого дослідження стали матеріали, які безпосередньо стосуються заснування, діяльності та закриття Південно-Західного відділу РГТ³⁷. А. Дучинський зібрав біографічні дані про О. Русова і його листи³⁸, що є додатковим цікавим та інформативним джерелом для вивчення тогочасних проблем та перспектив розвитку української науки та освіти.

Важливі матеріали за темою дослідження зберігаються у Наукових архівних фондах рукописних матеріалів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – НАФРМФ ІМФЕ). Зокрема, цінними є наукові праці С. Носа, що зберігається у Ф. 2 (С. Д. Нос). У них дослідник торкається найрізноманітніших аспектів традиційно-побутової культури українців – народної медицини, світоглядних уявлень і вірувань, звичаєво-обрядової культури, харчування; звертається увага на антропологічні особливості мешканців Чернігівщини тощо. Важливим джерелом для з'ясування обставин втрати рукописів та архіву журналу „Основа” є спостереження М. Білозерського „Судьба рукописного собрания и архива ред. „Основа”³⁹, а у фонді О. Кістяківського знаходимо оригінальні відповіді на Етнографічні програми з галузі народних вірувань та уявлень, які були зібрані в м. Хмільник⁴⁰, у с. Ладижинські хутори Гайсинського повіту Подільської губернії⁴¹ тощо.

Таким чином, з обраної теми існує значний масив джерел та літератури, який ще не був залучений до наукового обігу і не став предметом історіографічного аналізу. Використання його дає змогу повніше дослідити розвиток української етнографічної науки у 1860–1880-х рр., простежити його локальні особливості.

У другому розділі „**Стан етнографічної науки та формування перших наукових шкіл (60-ті рр. XIX ст.)**” розглянуто процес активізації збору та систематизації етнографічних матеріалів, роль експедицій у накопиченні матеріалів, нові форми класифікації та аналізу етнографічних джерел.

У підрозділі 2.1 „**Формування і впровадження наукового інструментарію етнографічної науки**” розкрито, як відбувалося створення теоретико-методологічних засад та створення методичного апарату етнографії. В ньому

³⁴ ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 14721–14722. – 1+8 арк.

³⁵ ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 17979–17980. – 5 арк.

³⁶ ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 5301. – 38 арк.

³⁷ ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 17372. – 10 арк.

³⁸ ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 14719. – 17 арк.

³⁹ НАФРМФ ІМФЕ. – Ф. 3–12. – Од. зб. 1056. – 1 арк.

⁴⁰ НАФРМФ ІМФЕ. – Ф. 1–к.1. – Од. зб. 15. – 16 арк.

⁴¹ НАФРМФ ІМФЕ. – Ф. 1–к.1. – Од. зб. 17. – 12 арк.

проаналізовано різноманітні програми, запитальники, якими користувалися вчені та аматори в 60–80-х рр. XIX ст. при фіксації емпіричного етнографічного матеріалу в Наддніпрянській Україні.

Підрозділ 2.2 „Етнографічні дослідження 60-х рр. XIX ст.” присвячений науковим виданням та газетним матеріалам, що стосуються етнографії українців та відображають процес накопичення та систематизації емпіричного матеріалу із різноманітних сфер народного життя.

Етнографічні розвідки почали систематично друкуватися у 50–60-х рр. XIX ст. в неофіційній частині губернських газет. Чималий фольклорно-етнографічний матеріал вміщено, зокрема, на сторінках українського журналу „Основа” (СПб., 1861–1862) – народні звичаї та обряди⁴², пісні, думи, легенди, казки, вірування, інформація про кобзарів та лірників; художні твори⁴³ тощо. Автори статей порушують також проблему етногенезу українського народу⁴⁴, що було свідченням розширення уявлень про предметне поле науки. Загалом журнал „Основа” мав важливе значення для подальшого розвитку етнографічної науки, оскільки чи не вперше на його сторінках почали з’являтися етнографічні та літературні праці, основною метою яких було висвітлення повсякденного народного життя українця, матеріальної та духовної культури народу. Вперше проблеми вивчення традиційної культури українців піднімалися на сторінках столичного журналу, а не в місцевій пресі, що сприяло зростанню інтересу української інтелігенції до власної культури.

Вагомий внесок у розвиток етнографічної науки здійснила щотижнева газета „Чернігівський листок”, яку в 1861–1863 рр. редагував Л. Глібов. На сторінках цього видання публікували свої фольклорно-етнографічні матеріали О. Кониський, П. Куліш, О. Лазаревський, С. Ніс, М. Номіс, П. Єфименко та ін. За період існування газети (видано 61 номер) були представлені для обговорення різноманітні аспекти не лише уснопоетичної творчості, але й матеріальної та соціонормативної культури народу.

Величезну теоретико-методологічну роль відіграла лекція, прочитана М. Костомаровим у 1863 р. в РГТ, на тему „Об отношении русской истории к географии и этнографии”⁴⁵. Дослідник окреслює основні риси історичної науки, її мету, предмет та завдання. М. Костомаров не обмежує поле дослідження етнографії лише селом, але наполягає на вивченні інших верств населення, що є актуальним і для сучасної етнографії.

Про ріст зацікавлення етнографічними студіями у цей період свідчить той факт, що у місцевій пресі не припиняється публікація етнографічних розвідок.

⁴² Номіс М. Різдвяні святки / М. Номіс // Основа. – 1861. – № 1. – С. 267–281; № 5. – С. 49–72; № 6. – С. 21–38.; Свидницький А. Великдень у подолян / А. Свидницький // Основа. – 1861. – № 10. – С. 43–64; № 11–12. – С. 26–71.

⁴³ Барвінок А. С Вольни / А. Барвінок // Основа. – 1861. – № 1. – С. 282–292; Ніс С. Хуртовина / С. Ніс // Основа. – 1861. – № 5. – С. 66–74

⁴⁴ Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время / М. Левченко // Основа. – 1861. – № 1. – С. 263–266; Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33–80.

⁴⁵ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии / Н. Костомаров // Исторические монографии и исследования : в 12 т. – СПб., 1867. – Т. 3. – С. 353–377.

Етнографічна тематика віддзеркалювала і деякі політичні події, зокрема польське повстання 1863 р., яке стало поштовхом для дослідження культури цієї етнічної спільноти, що мешкала на території України⁴⁶.

У вказаний період дослідники більше уваги приділяють монографічному вивченню певного історико-етнографічного району, тоді як у попередні десятиріччя етнографічні роботи мали ширший загальноукраїнський характер. Це дало змогу більш детально зупинитися на особливостях досліджуваної території, збагатити етнографію розмаїттям локальних студій і тем. Так, І. Трусевич присвятив свої дослідження Поліському історико-етнографічному району⁴⁷, одним з перших звернувшись до проблеми поховальної обрядовості. Крім, того до сфери наукових інтересів дослідника увійшли демонологічні вірування поліщуків, народний календар та пов'язані з ним вірування та обрядодії.

У 1869 р. була надрукована праця Н. Данильченка, присвячена етнографії Поділля⁴⁸, в якій автор представляє звичаєве право, народні вірування, повір'я та забобони, фольклор мешканців Литинського повіту Подільської губернії.

Кінець 1860-х рр. ознаменувався виходом збірки І. Рудченка (1845–1905) „Народные южнорусские сказки”⁴⁹, у якій подано нові цікаві казки, які були впорядковані за тим принципом, яким користувався народ (про тварин, героїв, духів). До сфери інтересів І. Рудченка входили й інші аспекти етнографічної науки. Так, йому належить укладений в алфавітному порядку збірник, що торкався різноманітних вірувань, народної медицини, повсякденних справ, народного харчування, житла. Особливо цінними є наведені тексти замовлянь, молитов⁵⁰, які репрезентують маловідому ділянку народних знань. Болючим питанням етнографічного характеру для Півдня України було вивчення занепадаючого промислу чумацтва. Розробка цієї теми привела до створення ґрунтовної збірки „Чумацкие народные песни”⁵¹, у вступній частині якої вчений подає історію та основні риси чумацького промислу, що поступово зникало в даний період. Власне

⁴⁶ Руккер Э. Волинский будник / Э. Руккер // Киевлянин. – 1864. – 6 октября. – С. 170–171; Горжалчинский А. Овручский уезд и его жители / А. Горжалчинский // Киевлянин. – 1865. – № 67. – С. 264–264; № 68. – С. 269.

⁴⁷ Трусевич И. Похороны и поминки (предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья) / И. Трусевич // Киевлянин. – 1865. – № 51. – С. 201–202; № 52. – С. 205–206. Его же. Черты (предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья) / И. Трусевич // Киевлянин. – 1865. – № 57. – С. 225–227; Его же. Знахари, ведьмы и русалки (предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья) / И. Трусевич // Киевлянин. – 1865. – № 69. – С. 271–272; № 71. – С. 279–280; Его же. Зелье (предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья) / И. Трусевич // Киевлянин. – 1865. – № 107. – С. 423–424; Его же. Поверья и предрассудки (предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья) / И. Трусевич // Киевлянин. – 1865. – № 111. – С. 449–450; № 113. – С. 457; Его же. Праздничные обряды (предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья) / И. Трусевич // Киевлянин. – 1865. – № 108. – С. 427–428; № 109. – С. 431.

⁴⁸ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии / Н. Данильченко. – Вып. I. – Каменец-Подольский, 1869. – 57 с.

⁴⁹ Рудченко И. Народные южнорусские сказки / И. Рудченко. – К., 1869. – Вып. 1. – 216 с.; 1870. – Вып. 2. – 210 с.

⁵⁰ НАФРМФ ІМФЕ. – Ф. 8–к.1. – Од. зб. 22. – 129 арк.

⁵¹ Рудченко И. Чумацкие народные песни / И. Рудченко. – К.: Тип. М. Фрица, 1874. – 257 с.

І. Рудченко один з перших обґрунтував наявність в українців стану торговців, якими були чумаки, котрі склали значну частину діячів не лише малоросійської, але й загальноімперської торгівлі.

Отже, у цьому підрозділі детально проаналізовані етнографічні матеріали, які розміщувалися на сторінках журналу „Основа” та газет: „Киевские губернские ведомости”, „Киевлянин”, „Черниговской листок”, „Черниговские губернские ведомости” та охарактеризовано, яким чином в умовах зростання цензури, заборони україномовних видань (Валуєвський указ 1863 р.), українська інтелігенція знайшла для себе легальний шлях, який дозволив продовжувати дослідження української культури, публікуючи українознавчі матеріали російською мовою.

Підрозділ 2.3 **„Експедиція П. Чубинського та місце „Трудов...” в етнографічній науці”** розкриває значення етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського (1869–1870) для розвитку української етнографії. П. Чубинський розгорнув активну організаторську роботу: склав спеціальну широку програму для збирання різноманітного матеріалу із сфери традиційно-побутової культури і розповсюдив її установам та особам, що добре знали життя на місцях і могли подати потрібні відомості. У 1869 р. в „Киевских” та „Черниговских губернских ведомостях” були опубліковані програми: з дослідження мови (І. Новицького); із звичаєвого права (П. Чубинського); з вірувань та повір’їв (П. Єфименка). Програма П. Єфименка була опублікована ще в 1867 р. і відзначалася детальним питальником щодо духовного, матеріального та економічного життя селян. Експедиція охопила не лише Південно-Західний край, а й Полісся, Сідлецьку та Гродненську губернії, які доти українськими етнографами спеціально не вивчалися. Широке коло тематики, значна територія дослідження, велика мережа інформаторів дали змогу зібрати унікальний етнографічний матеріал з усіх сфер традиційної культури українців, який був опублікований у семитомному виданні (дев’ять книг) під назвою: „Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом: Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским”, виданому впродовж 1872–1878 рр.

У третьому розділі **„Наукові центри та їх значення у розвитку й організації етнографічних досліджень (70–80-ті рр. XIX ст.)”** увага акцентується на тому, як відбувається інституалізація української етнографії і створення умов, за яких українська інтелігенція отримує легальні можливості для реалізації своїх наукових прагнень.

У підрозділі 3.1 **„Народознавчий доробок Південно-Західного відділу Російського географічного товариства”** проаналізовано діяльність зазначеної інституції (1873–1876) та її значення для подальшого розвитку українських етнографічних студій.

Різнобічна діяльність Південно-західного відділу розпочалася зі складання П. Чубинським, О. Русовим, Ф. Вовком і П. Житецьким „Программы Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества для собирания сведений по этнографии”.

У 1874 р. члени Південно-Західного відділу РГТ взяли участь у переписі населення м. Києва. Відділ не обмежився виконанням суто офіційних завдань, а використав його і для глибокого ознайомлення із побутом населення. У деяких статтях „Киевского телеграфа” за 1875 рік, наводяться приклади надзвичайно важких соціально-економічних умов життя населення Києва, його праці та побуту.

У кінці 1873 р. в правлінні відділу виникла ідея публікації записок, в які б входили всі журнали засідань і реферати, що зачитувались на них. В двох томах „Записок Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества” відбивається весь спектр діяльності відділу, інформується як про значну кількість залучених дописувачів, так і про проблеми, що актуалізувалися в тогочасній етнографії. Завдяки сприянню відділу було видано два томи „Исторических песен малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова” (К., 1874–1875 рр.), „Малорусские народные предания и рассказы” М. Драгоманова (К., 1876 р.).

До беззаперечних заслуг відділу слід віднести організацію та проведення Третього Археологічного з'їзду у м. Києві, що відбувся у серпні 1874 р. Цей з'їзд став одним з етапів формування української науки, адже українська археологія, історія, етнографія, література становили предмет дослідження переважної більшості прочитаних рефератів.

Царський уряд Російської імперії не був зацікавлений у розвитку української науки. Тому вже після III Археологічного з'їзду, на адресу Південно-Західного відділу посипалися звинувачення у сепаратизмі та українофільстві, які стали основною причиною його закриття та підписання імператором Олександром II 18 травня 1876 р. Емського указу, що забороняв друк та поширення українських книжок.

У підрозділі 3.2 **„Виникнення й функціонування місцевих наукових етнографічних й історико-статистичних центрів у Наддніпрянській Україні”** розкривається науково-організаційна роль товариств, що постали при університетах і гуртували довкола себе науковців та збирачів-аматорів. Після закриття Південно-Західного відділу РГТ, який був центром етнографічних студій, українська етнографічна наука продовжує розвиватися в окремих наукових центрах, які були засновані у попередні десятиріччя або започатковані у досліджуваній період. З-поміж них провідними були Київське історичне товариство Нестора Літописця (засноване 14 січня 1873 р.), Одеське товариство історії та старожитностей (14 листопада 1839 р.), Харківське історико-філологічне товариство (28 лютого 1876 р.) тощо.

Наукові товариства виконували важливе завдання вивчення місцевої старовини, водночас відіграючи роль культурно-освітніх центрів, що консолідували навколо себе наукову еліту краю. Завдяки власним друкованим органам („Чтениям Исторического Общества Нестора Летописца”, „Запискам Императорского Одесского общества истории и древностей”, „Харьковскому сборнику”) та особистим науковим зв'язкам своїх членів, місцеві товариства змогли донести свої надбання до широкого загалу та європейських освітніх центрів і вберегти тогочасну україністику від замкнутості та відставання в науково-методологічному плані. Це

дозволило українським народознавцям досягти помітних зрушень у вирішенні принципів питань науки та зробити висновки, які і сьогодні не втратили своєї актуальності.

Підрозділ 3.3 „Питання традиційно-побутової культури на сторінках місцевої преси” розкриває широке коло етнографічних проблем, що порушувалися українською інтелігенцією на сторінках місцевих друкованих органів (газети: „Киевлянин”, „Друг народа”, „Киевский листок”, „Южный край”, „Киевское слово” та журнал „Киевская старина”). Опубліковані в них статті (переважно у вимірі конкретних історико-етнографічних районів) тематично охопили всю українську традиційно-побутову культуру: уявлення та вірування, народні знання та медицину, календарну та сімейну обрядовість, фольклор, звичаєве право, господарську діяльність, ремесла та промисли, одяг, їжу тощо. На сторінках місцевих видань фрагментарно висвітлювалися взаємостосунки українців з представниками інших народів, що населяли територію України у досліджуваний період.

У 80-ті рр. XIX ст. вже було чіткіше окреслено предмет етнографічних студій, дослідницька сфера якого тепер охоплювала не лише духовну, а й матеріальну та соціонормативну культуру українців.

У **Висновках** сформульовані загальні результати дослідження та подано основні положення дисертації, які виносяться на захист.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що дана тема досі розглядалася лише фрагментарно: вивчалася етнографічна діяльність окремих вчених та певних наукових осередків, комплексного ж дослідження питань розвитку етнографічної науки у 60–80-х рр. XIX ст. в Наддніпрянській Україні здійснено не було. У ході роботи вдалося зібрати, систематизувати та узагальнити значний обсяг історіографічного матеріалу.

Вітчизняні дослідження з історіографії етнографії окресленого періоду умовно можна поділити на п'ять груп. Перша група охопила наукові праці загальнотеоретичного характеру, які відображали особливості епохи, торкалися основних напрямів розвитку етнографії вказаного періоду (О. Пипін, М. Сумцов, С. Єфремов, Ф. Савченко, В. Гнатюк, Ф. Колеса, В. Горленко, С. Грица та ін.). Друга група об'єднала монографії та статті (М. Грушевського, Д. Багалія, В. Камінського, Ю. Пінчука, Г. Скрипник, О. Франко тощо), присвячені персоналіям та їхнім здобуткам на ниві етнографії (Ф. Вовка, О. Русова, М. Сумцова, П. Чубинського та ін.). До третьої групи увійшли наукові праці, що висвітлювали роль та значення окремих інституцій у розвитку етнографічної науки (С. Русова, П. Семенов, І. Березовський, О. Сапеляк, Г. Скрипник, В. Фрадкін та ін.). У четверту – згруповано дослідження, які розкривають місце преси в процесі накопичення та опрацювання етнографічних матеріалів, а також її роль у залученні місцевої еліти до етнографічних студій (І. Житецький, М. Бернштейн, Н. Стаценко тощо). До п'ятої віднесено праці, що торкаються проблеми хронології становлення та розвитку української етнографії (О. Пипін, М. Сумцов, Ф. Колеса, В. Горленко та ін.).

Джерельна база дисертації включає як опубліковані, так і вперше залучені до наукового обігу джерела, зокрема: 1) фундаментальні наукові праці з проблем етнографії, які опубліковані у 60–80-х рр. XIX ст. та дослідження діячів Південно-

Західного відділу РГТ; 2) бібліографічні видання про архівні джерела чи виставкову діяльність; 3) статті, видрукувані етнографами у 60–80-х рр. ХІХ ст. на сторінках місцевих та центральних газет і журналів; 4) епістолярну спадщину; 5) мемуарну літературу; 6) програми-запитальники та інструкції.

Виокремлено два етапи розвитку української етнографії в Наддніпрянській Україні в окреслений період: 60-ті рр. та 70–80-ті рр. ХІХ ст. Перший етап розпочався з появи журналу „Основа” та характеризувався нагромадженням емпіричної бази етнографічних досліджень і закладанням основ наукового інструментарію, другий – систематикою, упорядкуванням та аналізом етнографічного матеріалу, удосконаленням методики його збору, розширенням тематики етнографічних досліджень. З’ясовано, що у 60-ті рр. ХІХ ст. стимулом до активного вивчення власної культури стали загальноєвропейські національно-визвольні рухи (так звана „весна народів”), в контексті яких поживляється зацікавлення рідною старовиною у середовищі української інтелігенції, а стримуючим фактором – Валуєвський циркуляр (1863).

Другий етап пов’язується з вдалим проведенням експедиції П. Чубинського (1869–1871), що започаткувала реалізацію плану тотального етнографічного обстеження всіх етнічних територій. Відзначено, що у 70–80-ті рр. ХІХ ст. відбулася успішна спроба інституалізації етнографічної науки: розуміючи необхідність систематичного дослідження традиційно-побутової культури, українська інтелігенція спрямувала свої зусилля на створення постійно діючої спеціалізованої інституції – Південно-Західного відділу РГТ (1873–1876). Після Емського указу (1876) народознавча діяльність звужується і проводиться в дозволені цензурою межах.

Окреслено вагомий внесок у розвиток української етнографічної науки Південно-Західного відділу РГТ, співробітники якого започаткували нові дослідницькі напрямки, розширили предметне поле етнографії за рахунок розгортання дослідження нових проблем матеріального побуту українців – народного житла, орнаментики, особливостей проведення ярмарків та ролі ярмаркової торгівлі в економіці села тощо. Крім того, проводилися дослідження етнічної та етнографічної структури міського населення Наддніпрянської України, розширилося вивчення нормативно-звичаєвого права; удосконалювався науково-методичний інструментарій (розроблено загальну програму для збору матеріалів з проблем етнографії та статистики (П. Чубинським та О. Русовим), програми з вивчення звичаєвого права (О. Кістяківський) та статистично-економічної ситуації селян (М. Зібер)). Зазначено, що зусилля діячів відділу були спрямовані на створення джерельної бази науки – заснування етнографічно-географічного музею й бібліотеки.

Визначено, що у 60-х рр. ХІХ ст. основними центрами з вивчення традиційно-побутової культури українців були Київ, Харків, Чернігів, Одеса та Санкт-Петербург, у якому жили та працювали науковці-україністи – вихідці з Наддніпрянської України. У цих культурно-освітніх та наукових центрах активізувався збір та видання українських етнографічних матеріалів. Упродовж 70–80-х рр. ХІХ ст. при Київському, Новоросійському (Одеському) і Харківському

університетах відкриваються наукові історичні товариства, що займалися дослідженням регіональної традиційно-побутової культури, розгортали польову етнографічну збирацьку роботу. Своєрідними науковими осередками, що здійснювали збирацько-дослідницьку роботу та систематизували польовий етнографічний матеріал, стали також Статистичні комітети в Кам'янці-Подільську, Полтаві, Херсоні та інших губернських містах Наддніпрянської України.

Проаналізовано науковий доробок видатних народознавців (В. Антонович, М. Драгоманов, І. Рудченко, П. Чубинський та ін.) і виявлено, що у їхній науковій спадщині цього періоду домінують дослідження з духовної культури і фольклору. Водночас з'являється усвідомлення потреби розширення дослідницького поля народознавства, включаючи реалії матеріального побуту; розпочинається вивчення декоративно-вжиткового мистецтва, зокрема, української орнаментики (О. Пчілка, Ф. Вовк, П. Литвинова), ярмаркової торгівлі, народного житла тощо. До сфери наукових зацікавлень етнографів почали потрапляти такі малодосліджені теми як громадський побут, звичаєве право, робітничий побут.

Спектр тематики та дослідницько-збирацької роботи українських етнографів фактично включав всі галузі традиційно-побутової культури: світоглядні уявлення і демонологічні вірування українців; народні знання, серед яких виокремлюються народна медицина та метеорологія; календарну та сімейну обрядовість; усну народну творчість. Започаткувалися нові напрямки досліджень: етносоціальний склад населення України; громадський побут; господарська діяльність; традиційний одяг; народне харчування; ремесла й промисли (рибальство, мисливство, ткацтво та ін.); народне будівництво; декоративно-прикладне мистецтво. Порушуються, хоча й побіжно, проблеми міжнаціональних стосунків українців з представниками інших народів, що населяли територію України в досліджуваній період.

Щодо методики, то головно домінували безпосереднє спостереження та починаючи з середини XIX ст. анкетний метод дослідження; значна увага зверталася на належну систематизацію і паспортизацію зібраного матеріалу. Характерною особливістю розвитку етнографічної науки в досліджуваній період стало систематичне накопичення фактичного матеріалу.

У 60–80-ті рр. XIX ст. поряд із кількісним нагромадженням етнографічних матеріалів значно зростає і їхня якість, а праці перестали мати лише описовий характер, стали більш аналітичними; в даний період дедалі більше запроваджується порівняльно-історичний та статистичний методи, які застосовувалися при осмисленні систематизації матеріалів.

Щодо тематики етнографічних публікаційних матеріалів місцевої преси, то хоча й домінували фольклорні матеріали і нариси про світоглядні вірування українців, проте з'являються нові аспекти дослідження – звичаєве право (П. Чубинський), способи адаптації сиріт в соціумі (А. Дмитрюков), основні та допоміжні господарські заняття українців (О. Братчиков, В. Тищенко), традиційний костюм (І. Шиманський), народне житло (А. Свидницький), етнічна структура (М. Левченко). У 70–80-х рр. XIX ст. предмет етнографічних студій значно розширився. Крім традиційних досліджень уснопоетичної творчості, календарної обрядовості, народної медицини та вірувань українців, у місцевій пресі все частіше

з'являються статті, присвячені матеріальній культурі – рибальству (Г. Скадовський, А. Браунер, І. Василенко), мисливству (М. Огієвський). До сфери наукових зацікавлень місцевих дослідників потрапив прошарок робітників (М. Огієвський, П. Єфименко), а також промислове виробництво, зокрема, ткацька (С. Ігнат'єв) та цукрові заводи (Хв. Вовк). Розпочалося вивчення культури національних меншин, зокрема, німців-колоністів (М. Сумцов), циган (М. Желізко) та ін. Також публікуються роботи, в яких порушуються деякі теоретично-методологічні проблеми етнографії (про етнографію як науку та її методи (І. Новицький); про значення преси для розвитку етнографії (М. Сумцов), про формування музейної мережі (І. Чудновський)).

Відтак є усі підстави стверджувати, що на кінець 80-х рр. ХІХ ст. істотно оновилися і розширилися уявлення про предмет етнографічної науки (вивчення не лише духовної, але й матеріальної традиційно-побутової культури; проблеми етногенезу та етнічної історії, історичних взаємин з іншими народами) та про її дослідницькі методи. Інструментарій, яким послуговувалися дослідники народознавства, включав анкетний та статистичний методи (різноманітні програми-запитальники, інтерв'ювання, безпосереднє польове спостереження тощо).

Публікації, які відображають основні положення та результати дослідження:

1. Фольклорно-етнографічні матеріали на сторінках журналу «Основа» / С. Чибирак // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4–5. – С. 125–129.
2. Значення «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» Павла Чубинського в етнографічній науці / С. Чибирак // Матеріали до української етнології: щорічник. Зб. наук. праць. Вип. 8 (11) / [Гол. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2009. – С. 56–60.
3. Етнограф Степан Ніс: до 180-річчя від дня народження / С. Чибирак // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – № 29. – С. 83–88.
4. Постать Павла Платоновича Чубинського в радянській та українській історіографії / С. Чибирак // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. пр. – Рівне: РГДУ, 2009. – Випуск 15. – С. 237–241.
5. Традиційно-побутова культура Волині у періодичних виданнях другої половини ХІХ століття / С. Чибирак // Науковий вісник Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: РВВ „Вежа”, 2010. – № 22. – С. 191–196.
6. Етнографічні матеріали на сторінках губернських газет першої половини 1860-х рр. / С. Чибирак // Науковий вісник Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2011. – № 10. – С. 156–162.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

1. „Праці...” П. П. Чубинського як джерело до вивчення традиційного світогляду населення Волині / С. Чибирак // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ХХVІІ Міжнародної наукової історико-

краєзнавчої конференції, присвяченої 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 р. – Луцьк, 2008. – С. 266–269.

2. Експедиція в Західно-Руський край і Волинь / С. Чибирак // Матеріали II Міжнародної наук.-практ. конференції аспірантів і студентів „Волинь очима молодих науковців : минуле, сучасне, майбутнє” (16–17 квітня 2007 р.) : У 2-х т. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 1. – С. 75–76.

АНОТАЦІЯ

Чибирак С. В. Розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні у 60–80-х роках XIX століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Київ, 2012.

Дисертація є першим комплексним дослідженням розвитку етнографії в Наддніпрянській Україні в 60–80-х рр. XIX ст. Проаналізовано стан джерельної бази, ступінь вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Введено до наукового обігу нові джерела. Охарактеризовано два етапи розвитку народознавчих досліджень – 60-ті та 70–80-ті рр. XIX ст., простежено процес розширення предмету етнографії, формування методики збору матеріалів із традиційно-побутової культури українців. Визначено, що в даний період відбувається інституалізація етнографічної науки. Особливу увагу звернено на фольклорно-етнографічні публікації у місцевій пресі.

Ключові слова: етнографія, Наддніпрянська Україна, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, програма, експедиція, традиційно-побутова культура.

АННОТАЦИЯ

Чибирак С. В. Развитие этнографической науки в Надднепрянской Украине в 60–80-х годах XIX века. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.05 – этнология. – Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Ф. Рильского НАН Украины. – Киев, 2012.

В диссертации, на основе привлечения значительного количества архивных источников и литературы, осуществлено комплексное исследование и попытка выяснить и проанализировать степень развития этнографической науки в 60–80-х гг. XIX в. в Надднепрянской Украине.

Определена степень научно-теоретического изучения проблемы в отечественной и зарубежной историографии, уровень и полнота обеспечения базы источников.

В диссертационном исследовании применен проблемно-хронологический подход. Это позволило выделить два основных этапа развития народоведческих

исследований в Надднепрянской Украине: 60-е и 70–80-е гг. XIX в. Определено, что в данный период происходит институализация этнографической науки. Указано на весомый вклад в этот процесс Юго-Западного отдела Российского географического общества.

Прослежен процесс расширения предмета этнографии, формирование методики сбора материалов с традиционно-бытовой культуры украинцев. В работе особое внимание обращено на фольклорно-этнографические публикации в местной прессе, специализированные этнографические работы, которые охватили различные отрасли традиционно-бытовой культуры: мировоззренческие, особенно демонологические, представления и верования украинцев; народные знания; календарную и семейную обрядность; устное народное творчество. Автором обращено внимание на новые направления этнографических исследований 60–80-х гг. XIX в., среди которых выделяются работы о социально-этническом составе населения Украины, общественном быте, хозяйственной деятельности, традиционной одежде, народном питании, ремеслах и промыслах, что в комплексе сформировало предмет этнографии в указанный период.

Ключевые слова: этнография, Надднепрянская Украина, Юго-Западный отдел Русского географического общества, программа, экспедиция, традиционно-бытовая культура.

ANNOTATION

Chybyrak S. V. The development of ethnographic science in Naddnipyrians'ka Ukraine in 60ies – 80ies of the XIXth century. – Manuscript.

Thesis for the Kandydat Nauk in History, speciality 07.00.05 – Ethnology. – M. Ryls'ky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2012.

The dissertation is the first intergrated research of the ethnography development in Naddnipyrians'ka Ukraine in 60ies – 80ies of the XIXth century. The state of source basis, the level of the investigation of the problem in Ukrainian and foreign historiography have been analyzed. The new sources have been involved into consideration. In the focus of attention are the two main stages in the ethnography studies – 60ies and 70ies–80ies of the XIXth century. The author considers the process of widening of the ethnography subject-matter, the creation of the methods of collecting the materials concerning the traditional day routine culture of the Ukrainians. It has been emphasised that the process of ethnography science institutionalization is initiated at present. Special attention is drawn to the folklore-ethnographic publications in local press.

Key words: ethnography, Naddnipyrians'ka Ukraine, South-West department of the Russian Geographic society, programme-questionary, expedition, traditional daily routine culture.